

NAGY LAJOS MUNKÁSSÁGA ÉS AZ ÓKERESZTÉNYSÉG

Egy-egy centenárium, amikor valamelyik nagy régészlelődot ünnepeljük, el kell hogy gondolkodtasson, lelkiismeret-vizsgálatra készítsen – hiszen 100 év nagy idő. Nem akarok ünneprontó lenni, ellenkezőleg: épp az ünnep ünnepélyességét kívánom növelni és az ünnepelt nagyságát bemutatni a pannoniai ókeresztény kutatás területén.¹ Bár ma már elcsépelet frázis valakinek az elévülhetetlen, felülmúlhatatlan érdemeit emlegetni, itt mégis megteszem, mert ez jelen esetben valószínű, és nem üres szóvirág az érdemtelen lelezésére.

Nagy Lajos munkásságának szűkebb területe Aquincum ókereszténységére vonatkozik,² nagyobb áttekintésben Pannonia provincia egészét tárgyalja.³ Ez utóbbiak közé tartozik fő műve, a Pannonia Sacra, amely összegyűjtve közli mindazokat a régészeti emlékeket, amelyeket akkor, azaz 1938-ban keresztény vonatkozásúnak vélték. E munka ünnepi alkalomból jelent meg, méghozzá Szent István halálának 900. évfordulója alkalmából, amely ünnep fontosságát azzal is hangsúlyozták, hogy ez évben Magyarországon tartották meg a 34. nemzetközi eucharisztikus kongresszust. Ma már csak kevesen tudják, hogy az ünnep kettős jubileum volt, nemcsak Szent István halálát, hanem Szent Imre halálának 900. évfordulóját is ünnepelték. Ez utóbbit 1930. április 5-től november 16-ig. Az ünnepség fő részét az augusztus 16–19. közötti események jelentették. Hazánkba érkezett – többek között – Angelo Roncalli is, aki a későbbiekben XXIII. János néven lett ismertté. A kettős évforduló ünnepelését 1938-ban folytatták. Hogy érzékeltessem az ünnep nagyságát, hangulatát, jelentőségét, felsorolok néhány eseményt:

1. XI. Pius brevét küld Serédi Jusztinián hercegprímásnak, amelyben a kongresszus fő feladatáról írt, ez pedig a *vinculum caritatis*.

2. Megérkezik a pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros és rajta kívül még több bíboros, vagy 48 érsek és közel 200 püspök.

3. Május 26–29. között a Hősök terén ünneplik az eucharisztikus kongresszust, amelynek első napján mintegy 300 ezren vettek részt a misén. 29-én Pacelli bíboros mondta a misét ugyanitt, amikor az áldozók száma meghaladta az 500 ezret.⁴

4. Május 30-án a Szent István-ünnepségeket egy körmenettel nyitották meg, a szent jobbot a Bazilikából vitték az Országházig, majd pedig az aranyvonaton jutott el Esztergomba és több más városba.

Mielőtt ateista cinizmusunk azt mondaná, hogy az ünnepség nagy hűhó semmiért, vallásos rongyrazás, sietek megjegyezni, hogy akkor még a hit komoly dolog volt, tehát az ünnep őszinte tiszteletből és hitből fakadt. Ebbe az ünnepségbe kapcsolódott be Nagy Lajos, és ebbe az ünnepségbe kapcsolta be munkája révén régészetünket. Mi most – többek között – ezt is ünnepeljük. Ebből az alkalomból mottóul Aranyaszájú

Szent Jánostól (Chrysostomus) egy mondatot választottam, azt, amelyet egykor Serédi hercegprímás az ünneplők figyelmébe ajánlott: „*Aut imitari debet, si laudat, aut laudare non debet, si imitari detrectat.*” (Sermo de martyribus).⁵

Meg kell említenem, bár mindenki tudja, hogy ókeresztény régészeti tárgyak katalógusa vagy összefoglalása Nagy Lajosé óta nem jelent meg.⁶ Viszont Óbudán több évtizeden át intenzív ásás folyt, amelynek eredményeképpen ismereteink bővültek, természetesen ókeresztény történelmünkre vonatkozóan is. Itt és most azonban mégsem az új leletekkel, hanem két olyan objektummal szeretnék foglalkozni, amelyeket Nagy Lajos ásásai hoztak felszínre, és amelyeket ő publikált. Ez a két objektum a cella trichora és a kettős templom.

A KETTŐS TEMPLOMKÉNT VAGY ÓKERESZTÉNY BAZILIKAKÉNT EMLEGETETT ÉPÜLETEGYÜTTES A POLGÁRVÁROS KELETI FALÁNÁL

Az ásási körülményeket⁸ Nagy Lajos leírásából idézem: „... a kerek, helyesebben sokszögű templom a polgárváros legkeletibb részén terült el. Mellette szabadon hagyott térség biztosította a hívek szabad mozgását. Ez a formájára nézve kelta típusú szentély elpusztult a Kr. u. III. század közepe körül. A területét elegyengették, mint azt 1927-ben egy új ház építésénél sikerült megállapítani. Tőle délre új, összefüggő épülecsoportot tüntet fel az alaprajz (ez a kettős templom). Ez a pogány templom kerítésének délnyugati sarkától 72 méterre, kissé délnyugatra kezdődik. Mai helye a gázgyári kámin mellett észak–déli irányban haladó út melletti parkírozott terület; a déli épület részletei lenyúlnak a nyugat–keleti irányban haladó útba, amely a gázgyári sportpálya mellett fut el. Az alaprajzból világosan kitűnik, hogy itt két oszlopsorral felbontott, azaz háromhajós építmények állnak előttünk. Feltűnő a keletelésük: kissé eltérve észak–déli irányban futnak a falak. ... Az I. számmal jelzett helyiség hossza 19,20 m, szélessége 12 m, kétosztatú, és a nagy terem előtt előcsarnokot (narthex II.) is találunk. Az előcsarnokból kisméretű lejárattal visz a nagy helyiségbe. Ennek északi oldalán két oszlop helyét figyelhetjük meg, amelyek az elpusztult oszlopok alapjainak helyét jelölik ki, és így a helyiség háromhajós volt. A terem déli részében (III.) kőhasábokból kirakott félkört látunk, amelyen a püspök és a klérus székei foglaltak helyet (*subsellium*), s előttük a középpontban a kőalapozás az oltár helyét mutatja. ... Ennek a nagy teremnek a díszítéséhez tartozott egy kis homokkőszzerű kőanyagból faragott oszlopfő. ... A IV. számmal jelzett folyosó vezetett a két, oszlopsorokkal tagolt épülettel délre, a IX. számmal jelzett helyiség felé. Az V. és VI. számú helyiségek egy másik háromhajós terem részei. Itt négy oszlopnak a nyomát is bejegyezték az ásatók. A VI. számú helyiséget kőkockákból alapozott korlát választotta el a

nagyteremtől. A két nagytermet széles folyosó (VII.) vette körül, amelynek alapozásában ajtónyom maradt fenn. A folyosó északnyugati oldalában kerek, falazott kutat jelzett a felvevő mérnök (VIII.) ..., amely körül a folyosó durván ki volt kövezve. ... A gázgyári építkezések gyors üteme miatt, talán csodálkozunk sem lehet, hogy a múzeum vezetősége apró leletek megmentésére, itt elsősorban a ma már legjobban értékesíthető durva, késő római kerámia megmentésére nem gondolhatott. Így ma, harminc év múlva, csak az alaprajz az, amely tárgyi megállapításra, a korhatározásra alkalmas.”⁹ Megmaradt lelete mindössze egy oszlopfő és egy márványtábla-töredék, amelyeket Nagy Lajos ezen munkájának XLI. tábláján közölt.

A fenti leírásból tehát világos, hogy az apró leletanyag segítségével nem számíthatunk, csupán az alaprajz lehet kiindulás az épület meghatározásához, jóllehet még az épület sincs feltárva teljesen. Ez a közölt alaprajzból látszik. De az épület jelentékenyebb része ismert. Az eddigi értelmezések két tény figyelmen kívül hagytak, méghozzá hogy egy III. század közepi planírozás fölé és a városfalon kívül építik meg ezt az épületegyüttest. A III. század közepe épp Decius uralkodása, amikor nem volt tanácsos túlságosan hengegni azzal, hogy valaki keresztény. Nem is valószínű, hogy ekkor épülne templom. A III. század Valerianus után ad lehetőséget templom építésére, amikor egészen Diocletianusig nincs probléma a keresztényekkel, akik ez idő alatt nyugalomban élhettek, sőt akár építhettek is. A IV. századi keltezés nem konkrét tényekre hivatkozva született meg, hanem abból az állításból kifolyólag, hogy ókeresztény templomnak határozták meg az épületet. Ezzel a keltezéssel tehát nem szükséges különösebben foglalkozni. Az *a priori* funkciómeghatározás diktálta a datálást. Miért planíroztak volna a III. század közepén, ha akkor vagy rövidebb idővel ezt követően nem építkeztek volna. Logikusabb feltételezni tehát azt, hogy az épület még a III. század második felében elkészült. Az sem véletlen, hogy a falakon kívülre építik.¹⁰ Nem messze ugyan a várostól, de mégis kívül, a keleti falnál. Ha alaprajzi analógiát keresünk, az ostiai zsinagóga mutatkozik hasonlóknak, amelyről G. Calza és B. Becatti könyvében olvashatunk rövid leírást. Idézem: „... the Synagogue ... has been excavated at the extreme south-eastern end of the Ancient City, should take the road leading from the Piazzale of Porta Marina to the Rome-Ostia motorway. The Synagogue group of buildings is to be found about 450 yards away. ... They are all built in a mixture of *tuffelli* and brick, typical of the III-IV centuries A. D. There are three entrance on the east side giving unto a vestibule paved in white mosaic with several symbols in black *tesserae*. The central part of the Synagogue is slightly elevated and has four large marble columns which were originally part of some other building and a floor of coloured marble tiles. The *Aula Maxima*, to the west, has a slightly apse-shaped brick shrine which contained the Ark of the Scrolls. It is fronted by two small columns supporting marble brackets carved with the typical seven-branched candelabra, once gilded, and other Jewish symbols. Turning to the left from the vestibule, you pass into other rooms where there are an oven and a marble pastry-board which were probably used for the baking of unleavened bread. Another hall flanks the one with an apse. A flagstone road runs along the north side of the Synagogue and

there is a well near the entrance. Trial excavations below the Synagogue pavement have revealed an earlier construction in *opus reticulatum* dating back to the I century and benches along the walls. A Greek inscription has also been found which mentions a *kibotós*, i. e. the Ark of the Scrolls. Everything thus seems to indicate that the Synagogue already existed in the I century A. D. and was reconstructed during the Late Empire.”¹¹ A leírásból megállapíthatjuk, hogy az aquincumi épülethez nagyon hasonló épületegyüttesről van szó, amely szintén a városon kívül van, attól délkeletre. Az épület helyét és milyenségét illetően J. E. Stambaugh ad magyarázatot, aki közli egyúttal a zsinagóga alaprajzát is.¹² Ezt az alaprajzot idézem én is: 2. kép. Stambaugh azt írja, hogy a *synagoga* Rómában magában nem épületet jelent, hanem azt a közösséget, amely összegyűlt. Imádkozni magánhelyeken gyűltek össze, amelyet fallal vettek körül. A falon belül volt imaterem, iskola és közösségi központ („which, walled off from the surrounding neighborhoods, served as prayer hall, school and community center”)¹³, amelynek egyes része szálláshelyül is szolgált. Ezt mutatja a délnyugati részen elhelyezkedő konyha a tűzhellyel és a szárnyakban lévő szobák. Az arra a formára való átalakítást, amely a képen látható, a II. század végén vagy a III. század elején végezték el. A feliratos dokumentumok alapján pedig felhívja a figyelmet az emeletre, amely minden bizonnyal létezett az ostiai épületben is.

A fenti előzményekből – azt hiszem – levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a kettős templomnak tartott épületegyüttes nem ókeresztény templom, hanem egy zsidó közösség, a *synagoga* gyülekezéshelye, amely egyszerre szolgált az ima helyül és adott esetben szállásul. Ezt az állítást munkahipotézisként kezeltem, amelyről majd egy hitelesítő ásatás eldönti, hogy igaz vagy nem. Azt azonban merem állítani, biztosan állítani, hogy Aquincumban élt zsidó közösség.

Ún. cella trichora¹⁴: 3. kép.¹⁵ A Raktár utcában került elő, ahol ma is látható a rekonstrukció. Területe 9x9 m. Benne nem volt temetkezés, csak a környékén. Az itt előkerült sírok részben szegényesek, részben pedig melléklet nélküliek voltak. Erre a tényre hivatkozva állapította meg Nagy Lajos „a szegény néposztályhoz tartozó keresztény temető jelenlétét”.¹⁶ Egy szarkofágban „egy római vaskard és IV. századi bronzérem képezte a mellékletet”.¹⁷ Az ásatási jelentések, valamint a ma is látható faltöredékek inkább azt igénylik, hogy a cella trichora környezetében lévő épületeket a trichorával együtt próbáljuk meg értékelni. Azok a faltöredékek, amelyeket helyreállítottak, legalább három periódusra engednek következtetni. A negyedik periódus lehetne maga a trichora, amelynek építési idejét Lőrincz Barnabás a *figlina Sabiniana* téglabélyeg alapján I. Valentinianus korára teszi.¹⁸

A kérdés az, egyáltalán cella trichorával állunk-e szemben? A ma látható rekonstrukció ugyanis igen jelentősen kozmetikázta azokat a falakat, amelyek előkerültek. Az ásatás közben készített felvételek lehetnek a bizonyítékai ennek a kozmetikázásnak. Ma már szinte ellenőrizhetetlen a valóságosan előkerült objektum falának vonulata és periodizációja. A régi felvételek, amelyeket Nagy Lajos közölt,¹⁹ nem mutatják egyértelműen a karéjok szabályos szétkülönülését és hármasságát. Az általa készített rajzok és fényképek alapján²⁰ nem szerkeszthetők ki a karéjok. A kiserkesztési kísérletet a 4. kép mutatja.²¹

Az ásátásról írt beszámolóját és az ehhez készített térkép mellékletét – 5. kép – idézem: „A kiásott falak különböző korú római épületekhez tartoztak. ... Az I. és II. számú falak a legkorábbiak. Az I. számú felett keresztbe fut az egyik IV. számú fal, s a kettő közt égésréteg is feltűnőbbé tette a korkülönbséget. A II. számú fal a III.-tól 0,70 m-rel mélyebben fektűt, s felette égésréteg vonult végig. E mellett a fal mellett került elő két egész korai dél-galliai terra sigillata-töredék, amelyek a két fal korát még a Kr. u. I. század végére helyezik. Feltűnő a falak szerkezete. Az I. számú fal vastagsága 0,3–0,35 m közt váltakozott, faragatlan kövekből agyagos földdel rakott, s külső vakolat nélküli. Ott, ahol az A alatt a IV. számú fal rajta keresztülment, a felső falnál 0,42 m-rel fektűt mélyebben. Nyugati irányban a IV. számú falak által határolt terrazzo-padozatos helyiség alatt tűnt el a folytatása, elmentéses irányban pedig a III. számú fal sarkánál szűnt meg. Az a helyiség, amelyhez ez a fal tartozott így a Hunor utca alá esik. Hasonló anyagú és szerkezetű volt a II. számú fal is A III. számú falak már összefüggőbb egészet képeztek. A falak szerkezete is különböző. Az a–b jelzetű részen durva kövekből agyaggal rakott falazás, a b–c–d–e szakaszon jó malterrel készült, úgynevezett opus incertum, az e–f részen ismét csak agyagos földdel rakott fal fordult elő. A b–c–d–e falak folytatása délkelet irányban keresendő, ott terjedt el az az épület, amelynek ásátásunk nagyobb területére csak az udvarhelyiségei estek. Egy délkeleti irányban továbbmenő kisebb helyiség téglapadozattal volt ellátva (k jelzés). Az e–f fal zárta el az udvarhelyiséget északkelet felé. Ugyanez a fal szolgált egyúttal a csatorna egyik falával, míg a másik oldalon csak 0,20 m magas keskeny, földes kőrákás jelezte a csatorna oldalát. A csatornának a d–e faltól nyugatra volt egy gyűjtője, s elágazása volt g–h irányban is. Nyugat felé a folytatása megszakadt a VI. számú falaknál. A csatorna alja peremes téglákkal volt kirakva. A téglákon több esetben bélyegeket is találtunk, amelyek a legio II adiutrix rövidített nevét mutatják. Ezek a falak a II. építési korszakból valók. Az I. számú mellékletünk keresztmetszeten a kultúrreteg (II. számmal jelezve) erősen elkülöníthető volt, a lezárást egy égésréteg alkotta, amely az épületek tűz által való elpusztulásáról számol be. Ez a II. korszak időbelileg pontosan datálható. Az építés korát jelzik elsősorban a csatorna téglabélyegei, ezenkívül még két más bélyeg, amelyek a romok között voltak a csatornázott helyiségben. A legio II adiutrixnak itt félhold alakú keretben fordultak elő a névrövidítései, s velük együtt került elő a legio X gemina egy bélyeges téglája is. Ezek a bélyegek a Kr. u. II. század elejéről valók, de pontos korhatárt ad a legio X gemina bélyege, mert ez a csapat Kr. u. 102 és 107 közt fordult meg Aquincumban. Az épület nem volt hosszú életű. Az égés rétege alatt talált pannoniai szürke anyagú edények, a nyugatról importált terra sigillata-töredékek s apró csont- és bronztárgyak arról számolnak be, hogy Kr. u. 150–170 között esett a tűzvész áldozatául. A csatornával szegélyezett udvari helyiségben, a j pontnál egy oltárkö töredéke fordult elő, amelyet Silvanus tiszteletére Cl. Severus állíttatott. Egy másik oltárkö maradványát az i pontnál leltük fel, de ebből csak a talapzat maradt ránk. Feltűnően sok peremes téglatöredéket találtunk az égésréteg felső részében, s ez arra enged következtetni, hogy az udvarhelyiség részben fedve lehetett. Ennek a II. korszaknak az emlékei a csatorna e–f falától északi irányban is előfordul-

tak: dél-galliai és lezoux-i terra sigillaták alakjában. Ugyancsak ezzel a réteggel függött össze a cella nyugati apszisa alatt talált szemétdör is, amelyből az ittenveileri Vercundus terra sigillata-táljának töredéke, a raetiai edénytöredék mellett állati csontok és durva konyhaedények maradványai kerültek napfényre. A IV. számú falak egy nagyobb épülethez tartoztak. ... A déli helyiség terrazzóval volt padozva. A falak különböző vastagságúak, s méreteik 0,30–0,60 m közt váltakoznak. Földdel rakott falak, s legnagyobb részük változó sorban, ferdén berakott kövekből áll, úgynevezett *opus spicatum*. A falak egykor vakolattal voltak ellátva. Ez rendszerint durva, de a törmelékek közt előfordult egyszínű vörös, sárga festés és durva márványberakás utánzása. A négy kisebb helyiségre osztott épületrészben később beépített falak fordulnak elő (V. jelzéssel ellátva), melyeknek rendeltetését nem ismerjük. ... Ez az épület a III. korszakba tartozik. Egykor tűzvész pusztította el, mert a falakhoz tartozó kultúrreteg felső része nagyobb égés nyomát mutatta. ... A kora a Kr. u. II. század utolsó évtizedeitől a IV. század elejéig terjedhet. Leletekben szegény, egy őrtoronyminta töredékein kívül ide számíthatjuk azt a bronz katonai diplomát, amelyet Severus Alexander Kr. u. 224-ben adott ki ... Egy kis emberfej alakú agyagtárgy is említésre méltó. ... A VI. számú falak voltak a legjobban építve. ... Csak két kis helyiségét tudtuk feltárni, egy nagyobbak pedig a terrazzo-padozatát leltük meg. A falak szélessége 0,55–0,60 m közt váltakozik, és jó habarccsal készített opus incertum-falazást mutatnak. Külső részük vakolva volt, a falak felső része pedig vörösre és márványutánzásra festve. A két kisebb helyiség egykor piskóta alakú kis téglákkal volt padozva. Ezek a falak a IV. réteggel függenek össze, s építésüket a Kr. u. IV. századba kell helyeznünk. Ezt bizonyítják a bélyeges téglák is, melyeket e részen 1927-ben találtak, s az elszórva talált érmek. ... Ez az épület a IV. század közepe felé pusztult el. Ekkor az egész területet elegyengették, a falak közeit törmelékkel és kövekkel rakták ki, s föléje újból építkeztek. Ez az újabb építkezés, a VII. jelzetű falak, csak gyenge nyomaiban maradt ránk. ... A VI. számú falak azon része, mely nem esett az új épület falai alá, egyenes vonalban volt lebontva, mely megfelelt az új alapozás ezen alsó rétegének. A VI. számú falak közt a feltöltött rétegben előkerült ... két üvegtöredék, ... több zöld zománcsal bevont dörzsolótál-töredék, melyeknek kora a IV. században kezdődik.” Leletek még a feltöltésből: II. Constantius-érem. „Az I. számú mellékletünkön a g–h jelzetű falak mellett látni egy eredeti állapotában meghagyott kövezetet. S ezen felső kövezet felett már csak egész késő római dolgok fordultak elő. ... Durva edénydarabok, melyek ... a germán ízlést árulják el A legfiatalabb pénz pedig I. Valentinianustól való.”²²

Az ásátási jelentés figyelmes olvasása meggyőz minket arról, hogy az ásátás nemhogy a teljes feltárásig nem jutott el, hanem nagyon is a kezdet kezdetén állt le, teljesen tisztázatlanul hagyva a különböző korú és irányú falak rendeltetését. Valóban van egy olyan falszakasz, amely íves, de hogy ez épp három karéjt adott volna ki, az több, mint bizonytalan, illetve inkább az a biztos, hogy nincs három karéjról szó, vagyis a meghatározás eleve rossz. Azt még az ásátás folytatásával kellett volna tisztázni, hogy az íves falszakasz hogyan és hova csatlakozik. A Nagy Lajos által közölt fényképeken megfigyelhetők még az alábbi jelenségek:

a) a déli és egyetlen igazi karéj belsejében húzódik egy csatorna, amely feltehetően beletorkollott abba a csatornába, amely e karéjtól délre és a falhoz csatlakozva húzódik.²³

b) A fentiekben idézett leírásból az is kitűnik, hogy a kőlapokkal fedett terület nem szorítkozott e csatormás déli karéj belsejére, hanem magát az egész területet fedték kőlapok, amelyeket felszedtek és egy halomba gyűjtöttek.²⁴

c) A kőlapokkal való lefedést egy planírozás előzte meg, amely már érintette az ún. trichorát is

d) Az előkerült leletek nem támogatják az ókeresztény cella trichora elméletét.

e) A ma álló és látható rekonstrukció elkészítését nemcsak elhamarkodottnak, hanem alaptalannak is tarthatjuk, amely mind ez ideig félrevette a kutatás irányát és jelenlétével problematikussá teszi a kutatás folytatását.²⁵

Az itt előkerült épület nem cella trichora, és ezért azt is kimondhatjuk, hogy nem feltétlenül keresztény vonatkozású. Ugyanis attól lett csak ókeresztény, mert cella trichorának határozták meg. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Aquin-

cumban nem éltek keresztények, csupán azt, hogy ez az épület nem az, aminek eddig tartották, és hogy esetleg nem keresztény használatban volt.²⁶

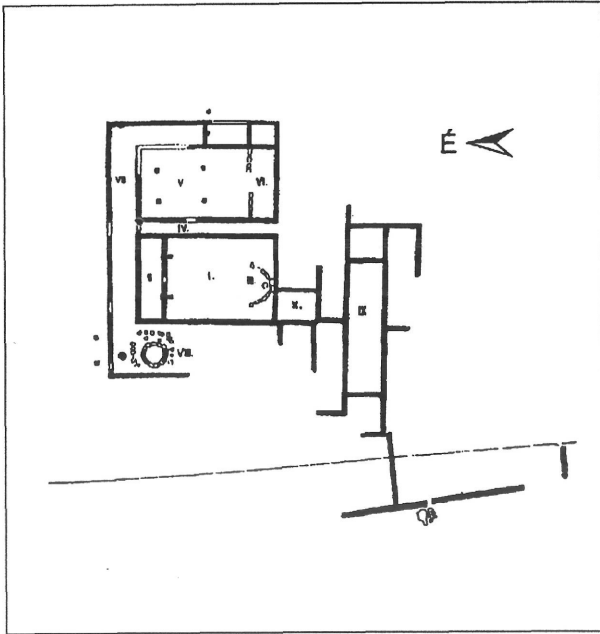
Összefoglalva hipotézisemet, azt állítom, hogy a kérdéses épület az ásatási fotók alapján nem határozható meg trichorának, mert a chorák nem szerkeszthetők ki. Mivel az objektum ókeresztény voltát a cella trichora-meghatározás miatt állították, felvetem annak kételyét, hogy az épület keresztény vonatkozású lenne. Nem azt állítom, hogy nem az, hanem azt állítom, hogy bizonyítandó akár az, hogy nem keresztény vonatkozású, akár azt, hogy az. Beszámolómm Nagy Lajos munkájára épült. Írásai nélkülözhetetlenek voltak számomra, ami önmagában mutatja e munkásság jelentőségét. És ha már a bevezetőmben az akkori kettős jubileum említésével tudtam csak méltó helyére illeszteni e munkásságot, zárszavaimmal is hadd kapcsoljam a mai ünnepet azokhoz a jubileumokhoz azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy „*iustitia regnorum fundamentum est, és hogy „iusti autem in perpetuum vivent”*”.

JEGYZETEK

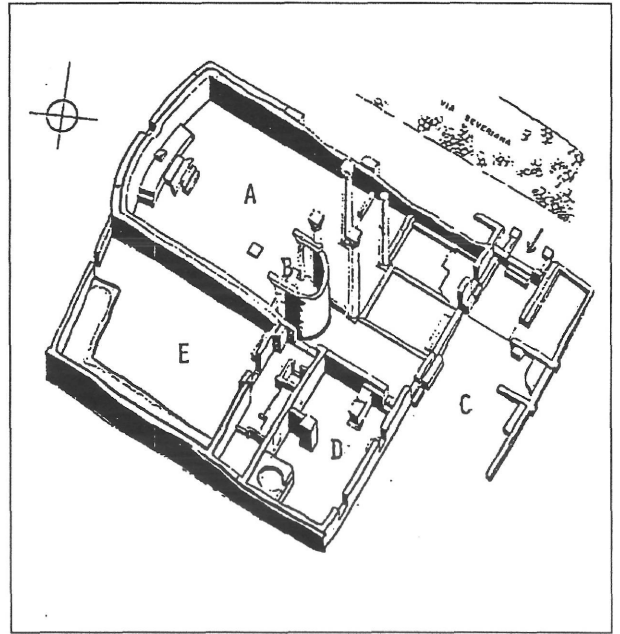
1. Megjegyzendő, hogy Pannonia történetének és régészetének más területeivel is foglalkozott. Életművének bibliográfiáját összeállította: BÓNIS Éva: BudRég 15. 1950. p. 592–595. Megjelent egy másik bibliográfiában is: BORZSÁK István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926–1950. Bp. 1952. p. 194–197.
2. NAGY L. 1931. Ennek az óbudai ásatásnak vezetője 1933-ban. NAGY L. 1940. 246–256; kettős templom a polgár város keleti falán kívül, keresztelő kápolna a Fürdő szigeten: Budapest Története 1. 760, 766–768.
3. A dunaszekcsői keresztény-római pohár. Theologiai Szemle 5. 1929. p. 158–163.; A tatai ókeresztény aranygyűrű. ArchÉrt 44. 1930. p. 243–246.; Keresztény római emlékek Magyarország területéről. ArchÉrt 45. 1931. p. 29–42.; I recordi cristiano-romani trovati recentemente in Ungheria. Atti del III. Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Ravenna, 25–30. settembre 1932. Roma, 1934. p. 293–310.; Keresztény-római ládikaveretek Szentendréről. Pannonia 2. 1936. p. 1–21.; NAGY L. 1938. 29–148.
4. SZÁNTÓ Konrád: A katolikus egyház története 2. Bp. 1988. 592.
5. SERÉDI Jusztián: Szent István. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Bp. 1938. 14.
6. Nem régészeti tárgyak katalógusa NAGY Tibor munkája, amely 1939-ben jelent meg: „Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschatzes.” A saját katalógusom pedig bár 1994-ben elkészült, még nem jelent meg.
7. Lit: NAGY L. 1940. 250.; NAGY L. 1942. 766–768., 37. kép ; NAGY T 1941. 146.; MÓCSY 756.; PÓCZY 1964. 69.; KÁDÁR 181.; KIRÁLY 23.; PÓCZY 1983. [23] 16. kép; TÓTH E. 1990a. 21., 2. ábra; TÓTH E. 1994. Abb. 2.
8. Az alaprajzot NAGY L. 1942. 37. kép alapján közlöm.
9. NAGY L. 1940. 250–252.
10. SAFRAI 937.
11. CALZA-BECATTI 48–49. Részletes ásatási ismertetést lásd SQUARCIAPINO 299–315.
12. STAMBAUGH 601. fig. 5. Újabb közlemény: WHITE, L. M.: Synagogue and Society in Imperial Ostia: Archaeological and Epigraphic Evidence. HThR 90:1 1997 23–58.
13. STAMBAUGH 599.
14. NAGY L. 1931.; NAGY L. 1938. 62–63.; Nagy L. 1942. 584–586. LXXXIV. t.; KABA. 337–343.; KÁDÁR 184.; KIRÁLY 24.; FÜLEP 37.; TÓTH E. 1991a. 123.
15. Nagy L. 1931. 5. kép.
16. NAGY L. 1938. 62.
17. NAGY L. 1931. 8.
18. LŐRINCZ 50–52.
19. NAGY L. 1931. 3., 4., 6., 7., 8. képek.
20. NAGY L. 1931. 3., 4., 6., 7., 8. képek.
21. A rajzot Dukai Bernadett készítette.
22. NAGY L. 1931. 9–17.
23. NAGY L. 1931. 6. kép.
24. Ez a halom látszik NAGY L. 1931. 8. képen.
25. A kételkedést sugallják Nagy Lajos ásatási felvételei is – 1931. 3. kép délről, 4. kép északnyugatról, 7. kép nyugatról mutatja a kérdéses objektumot.
26. Ennek eldöntésében esetleg még az apró leletanyag feldolgozása is segítené.

IRODALOMJEGYZÉK

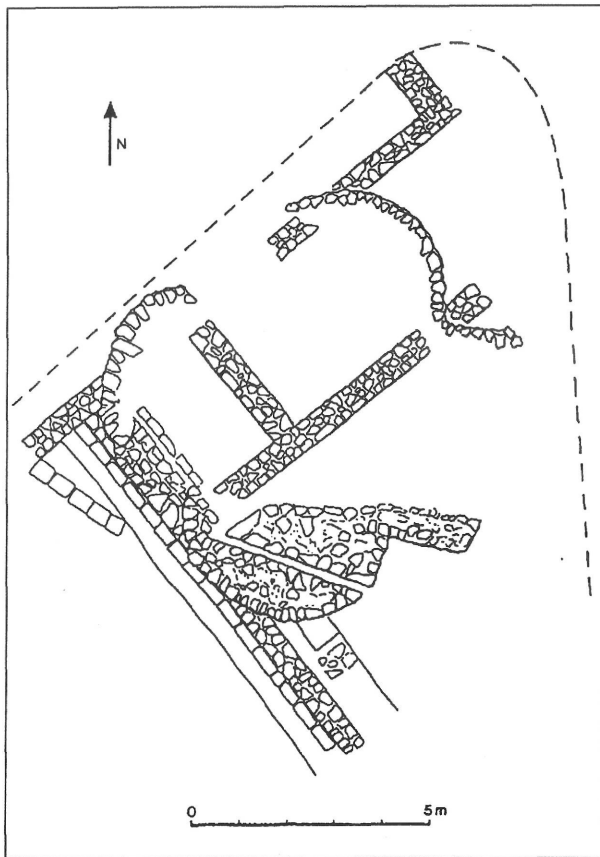
- CALZA-BECATTI=CALZA, G.–BECATTI, G.: Ostia. Roma, 1977.
- FÜLEP=FÜLEP Ferenc: Pannonia research in Hungary. In: The archaeology of Roman Pannonia. Ed. Radan, G. Budapest–Lexington, 1980. p. 34–56.
- KABA=KABA Melinda: Az aquincumi cella trichora újabb helyreállítása. *BudRég* 21. 1964. p. 337–343.
- KÁDÁR=KÁDÁR Zoltán: Lineamenti dell'arte della Pannonia nell'epoca dell' antichità tarda e paleocristiana. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna 16. 1969. p. 179–201.
- KIRÁLY=KIRÁLY Ilona: Árpádházi Szent Margit és a Sziget. Bp. 1979.
- LŐRINCZ=LŐRINCZ Barnabás: Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum–Ad Mures. In: *DissArch Ser 2*. No. 9. Bp. 1980.
- MÓCSY=MÓCSY András: Pannonia. *RE* 9. Suppl. 1962. p. 515–776.
- NAGY L. 1931=NAGY Lajos: Az óbudai cella trichora a Raktár utcában. Bp. 1931.
- NAGY L. 1938=NAGY Lajos: Pannonia sacra. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik éfordulójára*. 1. Szerk. Serédi J. Bp. 1938. p. 29–148.
- NAGY L. 1940=NAGY Lajos: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. *ArchÉrt* 3. 1940. p. 246–256.
- NAGY T.=NAGY Tibor: A pannoniai ókeresztény egyházközösségi bazilikák. *Szépművészet* 2. 1940–41. p. 144–148.
- PÓCZY 1964=PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. *BudRég* 21. 1964. p. 55–77.
- PÓCZY 1983=PÓCZY Klára: Aquincum polgárvárosa. Bp. 1983.
- SAFRAI=The Jewish people in the first century. Historical geography, political history, social, cultural and religious life and institutions. 1–2. Ed. S. SAFRAI–M. STERN in cooperation with D. FLUSSER–W. C. van UNNIK. Assen, 1974–1976.
- SQUARCIAPINO=SQUARCIAPINO, M. F.: La sinagoga di Ostia. In: *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*. Roma, 1965. p. 299–315.
- STAMBAUGH=STAMBAUGH, J. E.: The function of Roman temples. *ANRW II*. 16. 1978. p. 554–608.
- TÓTH 1990=TÓTH Endre: A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2:2. 1990. p. 17–33.
- TÓTH 1991=TÓTH Endre: Adatok Valeria tartomány kereszténységének történetéhez. In: *Szent István és Európa*. Bp. 1991. p. 119–139.
- TÓTH 1994=TÓTH Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: *Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*. In: *Passauer Historische Forschungen* 8. Köln–Weimar–Wien, 1994. p. 241–272.

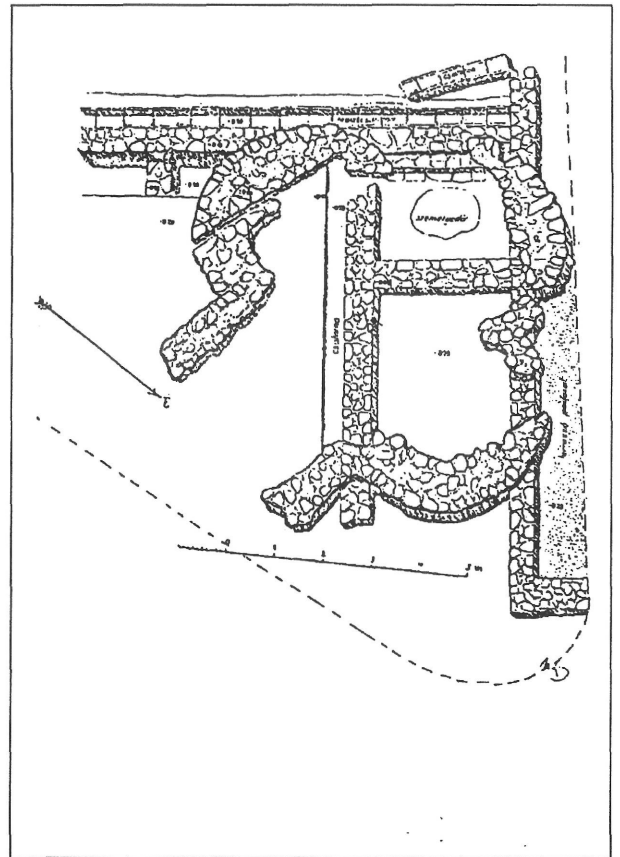
1. kép.

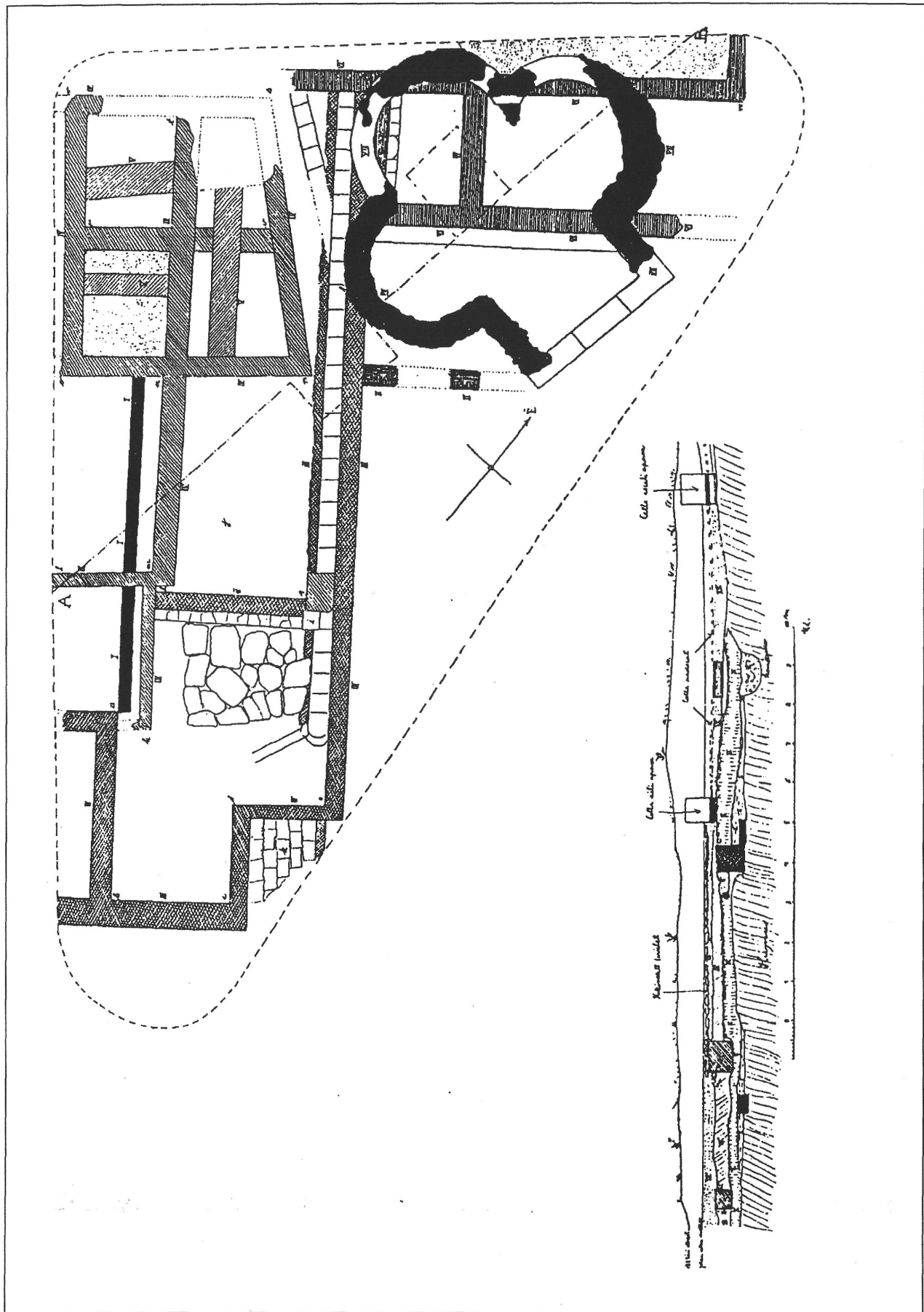
2. kép.

3. kép.

4. kép.

5. kép.